

Ostaje, dakako, uvijek otvoreno pitanje koliko je povjesničar uspio objektivno valorizirati postupke svog »glavnog junaka« u odnosu na druge ličnosti s kojima on dolazi bilo u odnose suradnje bilo suprotstavljanja. U ovom radu ostaje tako otvoreno pitanje kompleksne ocjene uloge predsjednika srpske vlade Nikole Pašića u stvaranju jugoslavenske države. A čini se da ni odnos Trumbić—Stjepan Radić nije do kraja razjašnjen. Pisac je nastojao objektivno prezentirati činjenice i odrediti svoj sud, ne pretendirajući da trajno sporna pitanja naše povijesti on sam može konačno razriješiti.

Diskontinuitet Trumbićevih političkih stavova — od pravaških do integralno jugoslavenskih, pa pri kraju života iznošenje ideje o jugoslavenskoj konfederaciji na temelju »asocijacije interesa« svih njezinih naroda, pisac objektivno prati, dokumentira i valorizira brojnim navodima izvora u nekih 750 bilješki. Prof. Petrinović je uspio veoma obimnu faktografiju dobro i objektivno savladati i selekcionirati logičkim građenjem i osmišljavanjem Trumbićeva političkog lika.

Hodimir Sirotković

*LJUBO BOBAN, Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade
Zagreb 1986, 515 str.*

Nakon knjiga dokumenata jugoslavenskih izbjegličkih vlada 1941—1943 (uredio i uvod napisao B. Krizman) i 1943—1945 (uredio i uvod napisao B. Petranović), te Zbornika dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije, tom XIV, knj. 1 (donosi dokumente o četničkom pokretu D. Mihailovića 1941—1942), ovo je nova knjiga sa sličnom tematikom. Knjiga Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade (izdavač »Globus«) donosi građu koja se odnosi isključivo na prilike u Hrvatskoj od 1941. do 1943. godine, kako su na njih gledali građanski političari stare Jugoslavije. U knjizi se donose dokumenti koji su pristizali od pojedinaca (informatora) najčešće privatnom inicijativom.

Dokumenti su u knjizi podijeljeni na dva dijela, na one koje su upućivali pristalice HSS, odnosno koje su slali informatori koji su bili na platformi politike HSS i klerikalnih krugova, i na one — u drugom dijelu knjige — što su ih upućivali informatori koji su bili na idejno-političkim pozicijama jugoslovenstva. Za svaku skupinu dokumenata autor je napisao uvod i opsežan predgovor kojim čitaoca uvodi u tekst dokumenata.

U pripremanju ove knjige, kako navodi autor, upotrijebljena je građa ovih arhivskih fondova: Arhiv profesora Rudolfa Bičanića, Arhiv Ilije Jukića, Arhiv Jugoslavije, fond Emigrantske vlade, Diplomatski arhiv Saveznog sekretarijata za vanjske poslove, fond Emigrantske vlade Public Record Officea, fond Foreign Officea (Fo 371) i fond Britanskog poslanstva (ambasade) kod jugoslavenske vlade (Fo 536).

U prezentiranju dokumenata autor je primijenio kronološki red unutar spomenutih skupina dokumenata. Prema tome, dokumente autor ne niže dosljedno krono-

loškim redom, već kronologiju primjenjuje unutar metodološkog koncepta po kojem je podijelio provenijenciju izvora.

U prvoj skupini dokumenata donose se informacije: Stjepana Gažija, Stjepana Jakšekovića, Augustina Juretića, Dominika Mandića, te neki drugi dokumenti koji čine dodatak navedenoj skupini. Ukupno je u njoj 86 dokumenata od kojih najviše od S. Jakšekovića (29), pa Dominika Mandića (24), S. Gažija (22) i A. Juretića (22). Svi dokumenti tih informatora pišu o stanju u Hrvatskoj od 1941. do 1943, a ponajviše o odnosu ustaške vlasti prema HSS i njezinim vođama (posebno o Mačeku), o ustaškoj strahovladi (pri čemu negiraju tvrdnje o odgovornosti hrvatskog naroda za ustaška zlodjela), o odnosima okupatorske vlasti prema Hrvatskoj, o položaju ustaškog režima i držanju katoličkog klera prema ustaškoj vlasti, o utjecaju Mačeka u Hrvatskoj, o seljaštvu i njegovu neraspoloženju prema ustaškoj vlasti, o aktivnostima istaknutih vođa HSS, o hapšenjima i nemirima u Hrvatskoj, o terorizmu četnika, o uputama što treba činiti radi održavanja kontakata sa zapadnim saveznicima, o raznim kombinacijama u koje bi poslije rata imala biti uklopljena Hrvatska, o uznemirenostima u ustaškim redovima, o pokušajima uspostavljanja veze sa zapadnim saveznicima, o pregovorima predstavnika HSS o Pavelićem, o stanju u domobranstvu, o kombinacijama HSS s domobranstvom i dr.

Svi su dokumenti zanimljivi, a osobito oni koji govore o politici vodstva HSS 1943, kada vodstvo HSS traži svoje šanse da povede aktivnu politiku u Hrvatskoj (dakako, uz pomoć britanske vlade) te tako stvori eventualne mogućnosti za preuzimanje vlasti nakon svršetka rata. Te njegove težnje u vezi s tim poklapale su se s politikom britanske vlade koja na ovom prostoru igra izuzetno važnu ulogu i koja ima svoju viziju buduće Jugoslavije. U isto vrijeme kad uspostavlja vezu s vodstvom NOVJ (komunistički partizani), ona ujedno želi uspostaviti kontakte i suradnju s HSS, vjerujući (prema dobivenim informacijama) da i ona pruža otpor okupatoru (tobožnji zeleni kadar, Mačekovi partizani, hrvatski gerilci ili bijeli partizani). Pri tom je smatrala da NOP nije jedinstven i da su zapadnim saveznicima naklonjeniji partizani u sjeverozapadnom dijelu Hrvatske, gdje navodno HSS ima dominantan utjecaj. Takva kombinatorika bila je posebno aktualna na sredini 1943 (promjene u Italiji, iskrcavanje saveznika u južnoj Italiji), kad se očekivao rasplet i kod nas i kad je vodstvo HSS ocijenilo da treba ići u aktivnu politiku, u čemu se posebno isticao Krnjević (Hrvati se pozivaju u borbu kako bi oružjem sami odlučili o svojoj sudbini). S obzirom na pravo stanje u zemlji i snagu NOP-a takva je politika mnoge pristaše HSS zbunila, jer se postavljalo pitanje s kim ići u borbu i kako (postojale su tri solucije: sa četnicima, s partizanima i sami). Prevladalo je mišljenje da treba ići s partizanima i nastojati se infiltrirati unutar struktura NOP-a stvarajući baze kontrarevolucije, ujedno računajući na domobranu kao rezervnu snagu koju treba iskoristiti u trenutku sloma NDH. U uvodnom dijelu knjige u vezi s tim autor navodi da su predstavnici HSS u inozemstvu bili zainteresirani da iz zemlje dobiju što više informacija koje će otpor u Hrvatskoj, a napose HSS-a, prikazati u što povoljnijem svjetlu. Zato informatori prve skupine nastoje afirmirati ulogu HSS kao samostalnog faktora otpora u zemlji, i to tako što tvrde da većinu u partizanskim redovima čine pripadnici HSS — koji su ostali vjerni stranci i koji će u danom trenutku slijediti stranku. Prema njihovim informacijama oni su u partizanskim jedinicama samo privremeno i prividno »komunistički«.

Dokumenti te skupine, kako smo već spomenuli, sadrže i podatke o odnosu katoličke crkve, posebno Stepinca i višeg klera, prema ustaškoj vlasti i genocidu što ga je ona provodila. U vezi s tim treba napomenuti da te informacije neistinito prikazuju stvarnost. One o Stepincu i višem kleru govore pozitivno, prebacujući sav teret krivnje na neke pojedince iz nižeg klera. Informatori time žele ublažiti optužbe protiv Stepinca i višega klera zbog njihove kolaboracije s ustaškim režimom. Autor to objašnjava zainteresiranošću pojedinih informatora da se o tome stvori što povoljnija slika bez ulaženja u dubinu i složenost problema.

Druga skupina dokumenata, kako smo već spomenuli, pripada informatorima koji su bili na idejno-političkim pozicijama jugoslavenstva. Njihove se informacije razlikuju od onih informatora prve skupine, jer ističu i osobno angažiranje u pojedinim pogledima i opredjeljenjima. Objašnjenje za to autor vidi u činjenici da je većina tih informatora prije rata bila aktivno angažirana u političkom životu (Prvoslav Grizogono, Berislav Angjelinović, Ante Mandić, Milan Marjanović, Viktor Ružić). Neki su od njih živjeli u zemlji (za razliku od informatora prve skupine), a drugi dijelom u zemlji a dijelom u inozemstvu, pa su prema mišljenju autora bili neposrednije vezani uz događaje o kojima su izvještavali.

U ovoj skupini ima 39 dokumenata, a govore o različitim temama koje je teško sistematizirati. Uglavnom se može ustvrditi da informiraju o sličnim pitanjima kao i dokumenti prve skupine ali drukčije, zadržavajući se svakako više na hrvatsko-srpskom sukobu, progonima Srba, ustaškom genocidu i držanju katoličke crkve u vezi s tim, te na zahtjevima što su ih upućivali vladi u Londonu u vezi s aktivnošću koju bi trebalo da poduzima u borbi protiv okupatora u zemlji.

Kao i autori prve skupine, i informatori druge posvećuju pažnju problemu NOP-a i ulozi komunista (osim P. Grizogona), i to svakako veću. Svoj stav prema NOP-u u početku grade na uvjerenju da ne postoje uvjeti za vođenje oružane borbe te da treba čekati pogodan trenutak. Ovdje nije moguće dati iscrpnije informacije o većini dokumenata. Osvrnut ćemo se samo na neke koji su karakteristični za prikazivanje hrvatsko-srpskih odnosa i uloge katoličke crkve prema ustaškom režimu. Među tim je dokumentima izvještaj P. Grizogona upućen Iliji Šumenkoviću u Ankaru u svibnju 1941, u kojem Grizogono izvještava o prilikama nakon okupacije zemlje, o držanju Nijemaca i Talijana, o srpsko-hrvatskim sukobima i o raspoloženju u Srbiji. Tvrdi da je napetost odnosa između Srba i Hrvata golema, da je favoriziranje Hrvata od Nijemaca i Talijana pooštrilo neraspoloženje Srbijanaca protiv Hrvata »[...] dok je sadašnje direktno divljanje protiv Srba i Srbijanaca u Hrvatskoj, Bosni i Dalmaciji potenciralo to raspoloženje do maksimuma«. Dodaje kako zabrinjava reakcija koja sazrijeva među Srbima, u prvom redu među Srbijancima, a koja se pretvara u mržnju protiv Hrvata i dovodi do zaključka da jedna država s Hrvatima više nije moguća.

Grizogono, koji u to vrijeme živi u Beogradu, piše i pismo beogradskom nadbiskupu Ujčiću s molbom da ga prosljedi papi u Vatikan i zatraži papinu intervenciju u Zagrebu.

U vezi s tim pojavilo se i pismo koje je navodno Prvoslav Grizogono uputio nadbiskupu Stepincu 8. II 1942, a ambasador Šumenković poslao predsjedniku vlade S. Jovanoviću. To pismo opisuje strahote ustaških zlodjela nad Srbima te

optužuje katoličku crkvu u Hrvatskoj za ta zlodjela. Završava se ovim riječima: »Iako se mi Hrvati ne ćemo moći nikad sasvim oprati od sramote koju smo na sebe navukli ovim zločinom ipak možemo svoju odgovornost pred svetom smanjiti i svojom savešću ako dignemo svoj glas protiv svega gore navedenog.« Taj se dokument širio po Srbiji i Hrvatskoj pa i inozemstvu te uvelike utjecao na daljnje zaoštavanje odnosa između Hrvata i Srba. Grizogono je demantirao da je autor toga pisma. Po mišljenju Ljube Bobana dokument je nastao u vrijeme dok je Grizogono bio u zatvoru (kraj listopada 1941 — siječanj 1942). Demanti je Grizogono pisao 8. veljače 1942.

Motivi apokrafnog pisma zasad nisu utvrđeni, a prema mišljenju Lj. Bobana moglo je imati višestruku namjenu. Boban smatra da Grizogono to pismo nije pisao jer, kako kaže, razlikuje se od onog što je P. Grizogono iznio u drugim svojim pismima i pismenim intervencijama. Pretpostavlja da su autori apokrifnog pisma uzeli kao okosnicu Grizogonovo pismo nadbiskupu Ujčiću i M. Budaku, zaoštrili formulacije, nešto dodali i osobito naglasili pojedine primjere. Inače P. Grizogono vrlo realno i korektno prikazuje stanje u zemlji, osuđuje sve one koji za ustaška zlodjela optužuju hrvatski narod (izvještaji R. Kneževiću, J. Banjaninu, M. Grolu, G. Angjelinoviću, veljača 1942).

Iz ove skupine vrijedno je ukazati i na izvještaje što su ih slali Ante Mandić i njegov sin Oleg. U njima iznose prigovore politici izbjegličke vlade, upućuju je na potrebu oslanjanja na SSSR (mислеći da će se uz njegovu pomoć komunisti u Jugoslaviji lakše svladati). Od izbjegličke vlade zahtijevaju da dade izjavu kojom bi se zalagala za sjedinjenje svih snaga protiv zajedničkog neprijatelja, da osudi sve one koji surađuju s neprijateljem i koji se bore protiv partizana (posebno apostrofirajući četnike).

Knjiga Lj. Bobana ima višestruko značenje. U prvom redu ona daje korisnu građu za proučavanje politike jugoslavenske izbjegličke vlade, a posebna je njezina vrijednost u tome što dokumenti koje donosi dosad nisu bili poznati široj javnosti.

Informacije što su ih upućivali pojedini informatori jugoslavenskoj vladi u Londonu koristile su britanskoj vladi pri formuliranju njezine politike prema Jugoslaviji (naročito kad se postavljalo pitanje hrvatsko-srpskih odnosa i vizije Jugoslavije poslije rata). Zato ti dokumenti, kako u predgovoru ističe Lj. Boban, mogu poslužiti za proučavanje britanske politike prema Jugoslaviji u vrijeme II svjetskog rata.

Vrijednost je knjige i u tome što otvara dosad nepoznatu dimenziju u istraživanju NOR-a i socijalističke revolucije: tim dokumentima ona otkriva novo područje izvora različito od onih na kojima se dosad gradilo istraživanje NOR-a i socijalističke revolucije (dokumenti okupatora i dokumenti NOP-a). Ti izvori zasigurno šire dimenziju valorizacije dosad utvrđenih činjenica o nekim pitanjima razvoja odnosa u Jugoslaviji u doba rata. Oni potvrđuju poznatu tezu kako naša borba nije imala lokalni karakter već da je naše ratište bilo i evropsko i svjetsko, i da smo bili u središtu zbivanja — o čemu nepobitno govore strani izvori.

Čitalac može postaviti pitanje pouzdanosti i istinitosti onoga o čemu govore dokumenti. U vezi s tim treba napomenuti da mnogo ovisi o tome što čitalac želi iz dokumenata saznati. Svakako, dokumenti se ne smiju čitati bez potrebne kritičnosti i vlastitog stava prema njima izgrađenog na osnovi stečenih znanja o događajima. Nužna je stanovita opreznost čitaoca kako ne bi stvarao

pogrešne zaključke i pretpostavke; treba imati na umu ideološko-političko opredjeljenje onih koji su informacije pisali.

Ocjenjujući dokumente koje knjiga donosi, D. Bilandžić u predgovoru knjizi ističe da je faktografija u dokumentaciji znatnim dijelom nepouzdana: dio je izvora točan, dio potpuno netočan, dio pripada sferi mašte (ratne vijesti). Ipak, ono što je za NOB najvažnije jest da nitko od informatora nije osporavao ni negirao NOB; svi priznaju njegovu snagu ističući da o njemu treba voditi računa i da se bez njega neće moći riješiti poslijeratno uređenje Jugoslavije.

Rezimirajući značenje knjige treba istaći da građanski političari, pripadnici raznih buržoaskih stranaka prijeratne Jugoslavije, osuđuju u tim dokumentima politiku stare Jugoslavije i kritiziraju politiku jugoslavenske izbjegličke vlade kojoj su idejno pripadali. U prikazu stanja u zemlji oštro osuđuju okupatore i njihove sluge, domaće izdajnike (posebno ustaše). Knjiga indirektno dokazuje koliko je vodstvo NOP-a bilo u pravu kad je postavljalo kao političku platformu okupljanje svih antifašističkih snaga za pružanje otpora okupatoru.

Za očekivati je da će autor knjige Ljubo Boban dovršiti svoju zamisao — objaviti dokumente vladinih organa te vladine dokumente u užem smislu koji se odnose na Hrvatsku. Tako bismo dobili potpunu sliku o Hrvatskoj u dokumentima i politici jugoslavenske izbjegličke vlade. Knjiga sadrži izvadak iz bibliografije, regesta, kazalo korespondenata i kazalo osoba. Taj je aparat velika pomoć u čitanju knjige i snalaženju u njoj.

Franko Mirošević

PETAR KAČAVENDA, Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije 1942—1945, Beograd 1985, 246 str.

U izdanju Instituta za savremenu istoriju štampana je knjiga direktora tog Instituta koji se više od dve decenije bavi revolucionarnim omladinskim pokretom Jugoslavije, posebno u ratnom periodu. Opredeljenje za naučnu obradu te teme predstavlja vrlo zahvalnu i zanimljivu temu, ali istovremeno za autora velik izazov jer je trebalo obraditi naprednu omladinu Jugoslavije u ratnom i revolucionarnom periodu kada se vodila borba protiv okupatora i njihovih saradnika, a za stvaranje novoga socijalističkog društva.

U uvodu Kačavenda je sažeto opisao omladinu u antifašističkom pokretu 1936—1941 (str. 5—24). Autor konstatuje da na sredini 30-ih godina ovog veka na svetsku scenu stupaju fašističke države: Nemačka, Italija i Japan koje zahtevaju novu podelu sveta, što dovodi do krize u međunarodnim odnosima. Fašizam postaje najveći neprijatelj mira, demokratije i slobode, pa se borba protiv njega nameće kao imperativ vremena i uslov ljudskog napretka. U tim okolnostima održava se (1935) Sedmi kongres Komunističke internacionale (KI) koji kao osnovni zadatak postavlja borbu protiv fašizma i uspostavljanje saradnje sa demokratskim snagama antifašističkog narodnog fronta. Zaključak